

Балан ще остане един учен от първа величина, дарил ни не само ценни трудове върху езика и литературата на своята страна, но дал и своя личен отпечатък на българския език, който тъй силно обичаше. Той ще остане една от университетските личности, с които България може да се гордее.“⁴

Тук само ще добавя следното. Александър Теодоров-Балан е едно рядко дарование, един колос в българското езикознание, който е упражнил и ще упражнява най-благоотворно влияние върху развитието на българския език и българската литература, на българската култура. Той е гордост на българската наука.

П. К. ЯВОРОВ ПРЕЗ 1913 г.

ЗЛАТАНА ХЛЕБАРОВА

В кабинета на поета П. К. Яворов (в дома му на ул. „Раковски“ 126, сега музей „П. К. Яворов“ — София) върху бюрото лежи красива кожена папка със сребърен монограм „PY“, купена за Яворов от Лора Каравелова при последното ѝ посещение в Париж през 1912 г. За изследователите на живота и творчеството на поета интерес би предизвикала подплатената с червена кожа попивателна, върху която се разчитат няколко отделни думи сред мастилените отпечатьци. Може би там все още се крие неизвестна информация, но докато не се осигури напълно безвредна лабораторна обработка, не можем и да мислим за разчитане на мастилените следи. Но въпреки това днес папката ни „информира“ по някои въпроси.

И бегият поглед върху попивателната ще отбележи, че с нея са попивани предимно кратки бележки, състоящи се от три-четири реда, подписани с обичайния му подпис „П. Яворов“, който лесно се открива, ако сме въоръжени с огледало. Между отпечатьците се откриват думите „Господине. . .“ (като обръщение) и „Вр[еменно] представ[ителство]. Лесно се идентифицира почеркът на Лора с правите като линии редове, което ни показва, че е ползвала бюрото на Яворов, откроява се червеният печат, който доскоро не бе разчетен.

Като условие за систематизиране на фактите е необходимо да се установи началото на нейното ползуване.

Пристигането на Лора в София от Париж в първите дни на юни 1912 г. съвпада с нетворчески период от живота на Яворов (подготовка около издаването на пиесата му „Когато гръм удари. . .“ и проблемите, възникнали около нея) и затова с повече основание бихме определили за начало връщането му от Македония (където като войвода на чета участва в освобождаването на Банско, Разлог, Неврокоп, Кавала), настаняването на Яворов и Лора в квартирата на ул. „Раковски“ 126 в началото на декември, където за първи път поетът има свой кабинет.

Месеците септември и декември за Яворов са наситени с върховни преживявания, тържество пред окончателната победа — освобождаването на Македония и Одринско.

Новата 1913 г. разколебава оптимистичните прогнози за изхода на войната. Новините от Западния фронт са тревожни и посочват, че старите завоеватели — турците, са заменени с нови от „съюзниците“ — сърби и гърци. Положението на поробените се влошава и вълна от тревожни вести залива задграничния представител на ВМРО П. К. Яворов.

С разгара на трагедиите Яворов все повече е обхванат от треската да напише ново драматургично произведение, което да отрази драмата на цял народ, подхванал честна борба за освобождаването на своите братя, принесен в жертва на нечисти сделки и подли заговори. По тази причина Яворов моли приятелите си да го уведомяват за битки, интересни събития, подробности, свързани с живота на фронта, и т. н. Постепенно у поета узрява планът на драмата и той записва в бележника си:

⁴ Roger Bernard. *Revue des Etudes Slaves*, t. XXXVI, 1959.

„ЖЕРТВАТА“

драма в три действия (пет картини)
събитието се извършва през 1912 г.

Карт. I. — в София, II — в един граничен български тракийски град, III — в Одрин. IV — в турски тракийски лагер. V — в български тракийски лагер.

8 февруари 1913.¹

Изпитва неутолима творческа жажда за работа, за да сподави болките от катастрофалния обрат на събитията по фронтовете, по-специално в Македония. Работата е непрекъснато оставяна на по-заден план: получил е телеграма от Кавала, в която го молят да изпрати „веднага руски и подходящи пиеси“, следи международната преса и материалите по адрес на войната. Появява се статията му, отговор на кореспонденцията на Рефик Хивзибей от в. „Льо драо дю попл“ („Народно право“), орган на френските социалисти, в която с достойнство отхвърля обвиненията, отправени към българския народ:

„...отправлям до уважаемия, редактиран от Вас вестник моя протест на писател, който винаги е застъпвал хуманни идеи в своята страна — моя протест на революционер, който със слово и оръжие е вземал участие в борбите на македоно-одринското население против Хамидовия режим — и протеста на войник, който, изпълнявайки една отечествена повинност, се е сражавал през сегашната освободителна война срещу турските войски в Македония.“²

До Яворов пристигат писма, изпратени от приятелите му на фронта, които по негова молба описват сражения, свои преживявания и събития: от Еникьой, Серско — на Ал. Паскалев, Кремен го информира за падането на Одрин, отново Ал. Паскалев на 18 април от Серес... Може би тези дни са най-тежките и най-кошмарните, защото донасят първите вести за предстоящата катастрофа. Тези дни Яворов оставя назад творчество и служебни ангажименти. Прекъсната е редовната кореспонденция с Чирпан. Лора я продължава и в милите си писма до сестрите на Яворов ги моли да не му се сърдят, че не им пише, защото е много зает, извинява го пред тях с такта на любяща съпруга. Лора усеща, че събитията я изместват — бавно, неумолимо, — и тя се съпротивлява, като се стреми, доколкото е възможно, да превърне в приятелство изгарящата я любов. Отлично владееща няколко езика, тя е необходима за продължаването на сложната международна кореспонденция, легнала върху плещите на задграничния представител на ВМРО — П. Яворов. А тъй като големите градове на Македония са окупирани от съюзническите войски, наново се възприема тактиката за ръководство „отвън“ — т. е. от София, и задграничното представителство е нужно да засили своите функции.

В лицето на Каравеловата потомка задграничният представител на ВМРО — поствт П. К. Яворов — намира истински сътрудник и помощник.

Домът на ул. „Раковски“ 126, с толкова голяма любов подреждан от Лора, от гнездо на любовта е превърнат в щаб на ВМРО със склад за оръжие. Лора, домакинята на дома, е приемала с любов и уважение македонските революционери, съхранявала е документи от дейността на ВМРО, преписвала и редактирала важни писма и телеграми, които разобличават дейността на новите окупатори в освободените от турците земи около Вардара.

В средата на м. май в дома на улица „Раковски“ 126 пристига пратеник на Тодор Александров — Димко х. Кимов и донася писмо с пакет до Яворов. По това време Тодор Александров пребивава в София почти нелегално. Бележката има следното съдържание:

Ул. Раковски 126

Двата печата от Централния комитет и от Скопския революционен окръг, заедно с кутията бои за тях Димо х. Кимов да ги занесе и предаде срещу разписка на Пейо Яворов и разписката да предаде Вам.

Т. Александров, София, 15. V. 1913 г.³

¹ ЦДИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 318.

² П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. IV. С., 1979, с. 300.

³ ЦДИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 255.

Доскоро не можеше да се разчете големият печат, поставен върху попивателната в папката на Яворов. Но ясните следи върху цитираната бележка от двата печата го идентифицираха върху попивателната. И нека се знае — красивата кожена папка на поета е съхранявала до днес печата на ЦК на ВМРО. Т. Александров предава печата на Яворов, защото заминава „вътре“, и по този начин Яворов остава като задграничен представител и пазител на печатите.

От този момент архивът на Яворов набъбва от документи на организацията, които го вярят за всеотдайността му в мисията за освобождение на българите от Македония и Одринско.

Този факт обяснява и появата на кратките писма — документи с подпис и може би с печат, отразени в попивателната на папката. Кабинетът на Яворов е някак особено тревожен. Така трябва да бъде всяко творческо място, където се сблъскват вълните на творческите замисли, прииждат образи, а задименият въздух ги отразява като на екран. Лампата на бюрото до късни нощи гори и плодотворната тишина съживява гласове, гласове... Страниците се изпълват една след друга от устремното перо на поета...

Желано и обикнато състояние, познато от времето на „В полите на Витоша“, когато болката е отблявала със страниците и авторът съпреживявал с героите си. И сега му е нужно същото: драмата е готова в съзнанието му и той трябва да я напише, за да се спаси от кошмарите на събитията. Трябва, трябва да пише! Но пристигат писма с молби и той трябва да изпълнява задълженията си на задграничен представител и пазител на касата на ВМРО. И върху попивателната в папката му остават следи от кратки писма с подписи, поставени под разписки за предадени пари, подадени телеграми, предадено оръжие...

Драги Яворов,

Моля те, дай на Лазар Тодоров (30) тридесет лева за лична издръжка срещу разписка.

Т. Александров (4. VII. 1913)

Драги Яворов,

Дай Ципушеву 30 лв. за издръжката на Владе Марчев в Кюстендил и Владе Сланков 40 лв. за дрехи и 50 лв. за издръжка от 1–15 август.

Т. Александров (30. VIII. 1913⁴)

И още много, много подобни. Задграничният представител на ВМРО, у когото е касата на организацията, е длъжен да подпомага пристигналите „отвътре“ революционери, докато наново заминат по местоназначенията си — четите. След тайния съюз между Гърция и Сърбия за подялбата на Македония ръководството на ВМРО заминава отново „вътре“ да организира борбата срещу новите окупатори — съюзническите войски — и централната координация между борбите „вътре“ и резултатите, съобщенията „отвън“ остават единствено грижа на Яворов. Освен това поетът е длъжен да следи международната преса и да информира Великите сили за отношението на ВМРО към техните решения. Така например по повод решението на Великите сили за определяне териториите на Македония като „спорна зона“ задграничното представителство изпраща декларация от името на ВМРО до българското правителство и Великите сили, която завършва със следните думи:

„Ако македонският въпрос получи решение, обратно на интересите на населението, организацията не ще преустанови своята революционна дейност и увлечена от борбата, не ще се колебае да си послужи с всички средства, с които разполага, без да държи сметка нито за Женевските, нито за каквато и да е друга конвенция.“

Представител на Задгр. организация

П. Яворов (печат на Задгр. представителство)⁵

На 8 юни изпраща телеграма до Валона — Албания:

⁴ ЦДИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 255.

⁵ Пак там, а. е. 564.

„От името на ВМРО ние изразяваме най-горещи благодарности за братското посрещане на бежанците македонски българи. Това ще е още един залог за братското единство между нашите два народа.

Да живее свободна и независима Албания в борбата за свобода.

Представители: П. Яворов и Хр. Матов⁶

Събитията в трагичната си последователност довеждат до Букурещ, където се изпълнява жестоката присъда над България. В този върховен момент на изпитание ВМРО изпраща апели до Великите сили, които да защитят интересите на македонското население и да го защитят от ново робство.

В такива моменти в кабинета на Яворов е било особено тревожно. Като имаме предвид особеностите на документа, нека се опитаме да възстановим обстановката при неговото създаване: На бюрото е седнала Лора и записва текст, диктуван ѝ от Яворов, който нервно се разхожда в малкото пространство между вратата и бюрото. На съседния стол е седнал един от ръководителите на ВМРО и следи внимателно текста. Накрая Лора чете написаното:

ДЕКЛАРАЦИЯ НА ВМРО ПО ПОВОД РАЗКЪСВАНЕТО НА МАКЕДОНИЯ СЛЕД БУКУРЕЩКИЯ ДОГОВОР

Организацията посреща с велико огорчение жестокото дело на Балканската конференция в Букурещ. Македония — страната на епически борби за освобождение от турско робство, е разпокъсана, за да бъде хвърлена в едно робство — още по-тежко: робството под гърци и сърби. Десетмесечният режим на тия нови владетели в завладения (поправено с молив) ЗАСВОЕНИТЕ от тях македонски покрайнини няма подобен на себе си пример в историята по жестокост и безскрупулност. Прочее — гласът на македонското българско население остана да вопие за праведен съд! И революционната организация в един момент на суетна надежда беше сложила своите изпитани оръжия, но днес, виждайки жестоката измама, отново ги поема и застава на своята всегашна неизменна позиция: автономия на онеправданата родина! За постигане на своя идеал тя високо заявява на света, че ще си послужи с всички средства, които интересите на правата кауза и перипетите на борбата ни наложат.

ЗАДГРАНИЧЕН ПРЕДСТАВИТЕЛ: П. К. Яворов

Документът (ЦИИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 563) е написан с почерка на Лора, с поправки от химически молив с непознат почерк, подписан от Яворов.

В тези съдбоносни дни ВМРО решава да изпрати свои представители до правителствата на Великите сили, които да защитят интересите на македонските българи. Пълномощното на делегацията е подписано от задграничния представител на ВМРО в София — поета Яворов. Първата част от черновата, където се обосновава целта на делегацията, се съхранява в Народната библиотека „Кирил и Методий“⁷. В него след „Г-н“ са поставени многоточия, а най-отдолу са изредени няколко имена, които евентуално биха попълнили състава на делегацията. Към този документ Лора написва текст на френски език, предназначен за правителствата на Великите сили⁸ (ЦИИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 563). Когато двата документа се свържат, получава се следното:

ПЪЛНОМОЩНО

ВМРО, която се вижда принудена поради жестокото разкъсване на Македония да възобнови своите дейния, натоварва Г-н. . . . да асистира в чужбина от нейно име принципа: Га-

⁶ Телеграмата ми е съобщена от ст. и с. Елена Стоянова, открила я в Държавен архив — Тирана.

⁷ НБКМ, ПД 926.

⁸ ЦИИА, ф. 10, оп. 3, а. е. 563.

рантиране от Великите сили автономия на нашата страна в... на всичките населяващи я народности.

Македония, юли 1913 г. От ЦК на ВМРО

Т. Г. (Точките горе — б. м. — З. Х.) професор Ив. Георгов, проф. д-р Л. Милетич, проф. д-р Михалчев, Гр. Василев — адвокат, Н. Милев — адвокат. (На обратната страна е поставен печатът на ЦК на ВМРО.)

Следва вторият документ с обяснителния текст, преведен от Лора и написан с нейния почерк:

„ВМРО, която след падането на Македония под сръбско и гръцко робство беше принудена да прояви активност, натовари господата да съобщат в чужбина за непосилното състояние на българското население в тази област и да пропагандират идеята за автономия в полза на всички жители, които сега я населяват.“

Яворов, както всички българи, свързали съдбата си с освободителната борба на Македония и Одринско, с всеки изминал ден проумява трагичната обреченост, към която влекат събитията. Но болката у революционера и бившия македонски войвода Пейо Яворов се засилва от странното акумулиране на събитията у твореца Яворов. У него се събират всички новини от фронтовете и европейските дворове, обвързани с балканските проблеми и по-специално с македонския въпрос. Съдбата му определя незавидната роля да бъде зорките очи на организацията, които не трябва да изпускат нищо съществено и важно в развоја на събитията и да търсят форми и ситуации, за да реализират съкровеният идеали на поробените от Македония. Тази негова активност е продиктувана и от необходимостта творецът да съпреживее събитията и да ги превърне в образи, ситуации — измислени и истински, внушавайки у читателя усещане за автентичност. Той трябва да изнесе трагедията в бъдещето и да я остави във времето при бъдещите поколения — съпреживяна, за да се превърне във вечна.

А това е единственото средство за избягване от мъката — по рецептата на твореца: да се избавиш от болката чрез серума на съпреживяването и творческото навлизане в ситуациите.

Замислената драма живее своя живот в съзнанието му. Яворов използва свои наблюдения, новини, съобщения в пресата и писмата на приятелите си от фронта, но чувствава, че и това не му е достатъчно. Той трябва да бъде там, на фронта, където всеки миг е горест и героизъм, саможертва и предателство.

И той заминава. Изпълнителният комитет на македоно-одринските братя му издава открит лист:

„Носителят Пейо Яворов, опълченец от Македоно-одринското опълчение, *пътува за частта си* Кочани следа. Умоляват се всички военни, железопътни и административни власти да улеснят пътуването му.“⁹

На 25. VI. Яворов напуска София, на 26. VI. пристига в Кюстендил, откъдето пише писмо на Лора. Чрез неговите очи и днес в нашите представи оживяват събитията: непрекъснатият огън върху българските позиции и шумът с „ура“, с който е отблъснат неприятелят, заглъхването на една българска батарея и онази страшна минута тишина, която удавя всичко... Яворов с просълзени очи, заедно с другарите си Т. Карайовов и Д. Кьорчев, под открито небе наблюдава битката около Гюешево.

Лора получава трагичните му писма и със свито сърце очаква развързката на събитията. Получава покана от близките на Яворов да им гостува в Чирпан, но отказва много деликатно, защото „има у мене известни Пейови документи по македонските работи и той ми е поръчал да ги предам, щом прати за тях. В това време не зная кога ще дойде човек за тях и не би трябвало да липсвам.“¹⁰

А Яворов пише на Лора:

⁹ Г. Найденова. П. К. Яворов. Летопис за живота и творчеството му. С., 1959, с. 585.

¹⁰ Г. Найденова-Стоилова. Лора—Яворов. Писма и документи. С., 1983, с. 396.

... През тия всички дни, можеш да си въобразиш какво ми беше на душата, през всичките дни, най-черни от черните в новата история на България. . . Помисли си. . . пет държави против тая бедна България — пет сили, не — шест, заедно с най-ужасната, защото е най-мръсната — холерата.¹¹

На 8. VII. поетът напуска Кюстендил и се отправя към Шип — към 8-ма дивизия, за да потърси брат си и да се запознае с тамошната обстановка. Всеобщата разруха и нещастия, които го обсаждат отсякъде, не могат да не му дадат повод за размисъл и сравнение между възторженото начало, бляскавите победи и неочаквания погром през 1913 г.

В средата на юли П. Яворов се завръща в София. Видяното на фронта остава у него с целия си ужас до края на дните му. В София го очакват нови задължения като залграичен представител на ВМРО и като драматург на Народния театър.

На 14 юли Яворов получава пълномощно от Т. Александров да прибере от прокурора на полевия военен съд организационната архива, „зета от къщата на братя Хаджикимови, живущи на ул. „Цар Симеон“ 10, по случай самоубийството на представителя на ВМРО Тодор Лазаров“¹².

От този момент Яворов е пазител на целия архив на ВМРО до смъртта на Лора.

През август започват репетициите на пиесата „Когато гръм удари. . .“, които може би временно са отвлечали вниманието му от политическата арена, а от края на месеца изпраща писмо, преведено на френски от Лора, до Н. Бъкстон — председателя на Балканския комитет в Лондон:

„Ние четохме Вашия апел. Вътрешната организация съжалява, че в Лондон и др. се говори за Македония като за Конго и Мароко. Нека се знае, че това българско население, което се бори от 20 години и което въстана през 1903 г., ще бъде също силно в бъдеще и не ще се остави други да си играят с неговата съдба. Надяваме се, че Балканският комитет, който ще бъде създаден преди всичко за да подпомогне неговата справедлива кауза, ще вземе под внимание неговите справедливи желания.

Представители на Организацията.

Христо Матов и Пейо Яворов“¹³

Поместените документи изразително доказват критичното състояние, в което се намира македонският въпрос във втория етап от развоя на Балканската война и особено след сключването на Букурещкия договор, чиято единствена цел е останалите балкански капиталистически държави да увеличат своите територии за сметка на България, доказала необикновен организационен, оперативно-военен талант и високи морално-волеви качества в освободителната борба за Македония и Одринско. За болката от трагичния финал можем само да се досещаме. Много по-директни са спомените на очевидците. Голямо значение има в това отношение споменът на Данаил Кацев-Бурски, където авторът съобщава за разговора си с Александър Протогеров и за срещата му с П. К. Яворов след войната.

„Спомянах си една среща с П. Яворов след войната. Той беше ужасно покрусен от ужасната напасть. Двамата започнахме да обсъждаме възможността да спрат братоубийствата и да се дойде до съгласие за една революционна организация, която да обедини всички дейци — било живущи в България или във вътрешността. Яворов, след като дълго ме гледа в очите, с тъга и мъка ми заяви:

— Мъчно ще могат да се вразумят ония, които сами се смятат, че са призвани да бъдат водачи. . . А те не са малко. Колко достойни синове станаха жертва на това несъгласие, самият аз се борих против другите. Сега виждам и сам грешките и престъпленията, които се вършиха. Ние трябваше да се борим преди всичко, като узнахме за сключения съюз между правителствата на България и Сърбия за подялбата на Македония, а не да вземаме участие във

¹¹ П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. V. С., 1979, с. 253.

¹² ЦДИА, ф. 10, оп. 3.

¹³ Г. На й д е н о в а. Летопис. . . , с. 590.

войната, която роди Междусъюзническата война, и сърбите и гърците станаха пълни господари на Македония.

— Вярно е това, Яворов, което казахте — му заявих аз, — обаче нашата длъжност е да търсим база за споразумение.

— Не вярвам да се намери някаква база, докато не разберат малките и големи „водачи“, които се изтъкват сами, че не бива да водят братоубийствена война и да отчайват народа. . . От разговорите, които имам с нашите бежанци, които постоянно идват, виждам каква покруса е завладяла душите на народа и как те ни проклинат.

— Защо са толкова песимистично настроени?

— Защото виждам как страда българският народ от тази война, която не беше подготвена от нашите негодни дипломати. . . Не виждаш ли, генерале, че започва нова хайка за реванш, а това няма да донесе добро за Македония, нито за България. Не виждаш ли, генерале, че ние сме опетнени пред света, та дори и пред Карнегиевата комисия, която доказва „варварство“, защото истинските варвари умеят да печелят приятели, а ние да губим и тия, които имаме.

— Значи ли това, че трябва да стоим със скръстени ръце?

— Разбира се, че не. . . Но аз не мога да бъда нито с едните, нито с другите. Искам да бъда и да работя за Македония и ще работя, защото се считам за неин син и няма да се оставя далеч от борбата за нейна свобода.

За мене стана ясно, че Яворов не принадлежи към отделните лагери и продължава да бъде честен борец и истински революционер, който не служи за отделните разбирания за водене на война, на борба за освобождението на Македония и Тракия, а в съгласие с общите интереси на тази борба. . .¹⁴

В спомените си Ботьо Савов споделя следното;

„Намерих го свит на канаето в кабинета му. Стори ми се, че челото му лежи почти на самите колене. Вдигна разсеян поглед: измъчен, изгубен, удавен в нещо. Обгърнах го през главата и заговорих нещо, за да го ободря. Той гледаше все тъй удавен в скръб. После си вдигна главата и каза:

— Гледам картата на България и не мога да се помиря — къде бяхме и къде дойдохме.

Бях учуден, че нашият погром, с който бяхме свикнали, може да предизвика у Яворов такава неотразима злочестина. „Само този ли въпрос го измъчваше тогава?“ — дълго време съм мислил отпосле.“¹⁵

А колко много са били въпросите, които са го вълнували и прогонвали спокойния сын от зачервените му очи!

Един по един се прибират войводи, четници и войници от кървавите фронтове. Те се нуждаят от средства за храна, дрехи и почивка. Задграничният представител на ВМРО трябва да ги подпомогне, да ги изслуша и изживее с тях страдания, горест и унижения. Така се явяват бележките за помощ на войводата Кръстьо Лазаров, на войници, родом от Казанлъшко, постъпили в четите като пионери, и т. н. А на 10 ноември до Народния театър пристига бърза телеграма от Петрич, в която Карамфилович — македонски войвода — изразява голямата си тревога:

„Придържаме се от предприемането на каквато и да е акция в поверения ми окръг, за да не страдат българите, като предварително ги до кожа ограбят, съобразих се с Вашето мълчане и ако до три дена не получа отговор на настоящата телеграма, ще почна на моя отговорност да отмищавам.“¹⁶

Пристига новина и от Охрид — същия ден (10. XI. 1913 г.) в града влиза четата на П. Чаулев, тържествено посрещната от населението, което предизвиква гнева на новите окупатори — сърбите — и на 13. XI. Чаулев е арестуван, а четниците му — малтретирани. . .¹⁷

¹⁴ ЦДИА, ф. 10, оп. 3.

¹⁵ Б. Савов. Сб. П. П. Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров. С., 1963, с. 483.

¹⁶ НКМ, необр. ф.

¹⁷ Полк. П. Дървингов. История на Македоно-одринското опълчение. С., 1915, с. 643.

И Яворов е длъжен докрай да преживее всичко! Единственото му спасение е да пише, да пише, за да изгребе от себе си разкъсващата болка, както е било в Париж през 1910 г. след смъртта на Мина. Но може ли огромният Париж да се сравни с малката София! В родината всичко предизвиква болка — завесите не могат да удавят гласовете от улицата, вестниците от изгрева до залеза на слънцето раздират изтръпналата през нощта рана, а некролозите, а срещата с хората. . . В театъра е страшно — няма ги актьорите — приятелите Атанас Кирчев, Христо Ганчев, пометени от войната, а техните вдовици Снежина и Будевска изпълват страшната пустиня с пулсираща болка.

Могат ли нощите да донесат забрава и изцеление, когато към него са отпирани тъжните очи на една майка с ограбено дете и с щастие, удавено от нещастията наоколо? Лора страда, че нейният син Петко е взет от майка ѝ, която не ѝ позволява да го вижда. Безпокойствата на Лора нарастват — тя се чувства сама, излишна, без любов, за каквато е мечтала. . .

„Ние двамата бяхме възрастни: аз тридесет и осем, а тя — тридесетгодишна, а бяхме изпълнени с толкова чувства. И аз — поетът и македонствуваният — трябваше да ѝ принадлежа всецяло — с последния си жест — винаги. Ето откъде идваха нейните безпокойства.“

А в този момент срещу Яворов се разгаря истинска война.

„Отрицателните фйлетони срещу драмата му, против лириката му, засягащи с цинизъм голямото му революционно дело и любовта му към Лора, валяха като дъжд. Последния път, когато го видах да се приближава бледен като сянка към една вестникарска будка, имаше седем фйлетона срещу него. И ни един ред в негова защита. Нищо странно! Злото е по-силно от доброто.“¹⁸

И въпреки всичко Яворов пише. Редят се страница след страница — ражда се новата му драма „Жертвата“. До нас са стигнали само две страници — малък ескиз от голямата картина, номерирани с цифрите 49^B и 49^Г, което означава, че са написани най-малко 52 страници. Ето и текста, напълно откъснат от контекста:

„... .помежду ни Господ изпитва — ще се прежали ли някой зарад неговото име! Имайте упование в него. Всички сме пред кръста, той ще се издигне над черквата, той ще е наше упование. (По-тихо и по-уверено, като иска да разгледа Брайно). Нека под този кръст легне християнската душа. . . (Брайно полупоглежда Драгана и полеха се дръпва в черквата).

Г е о р г и. Че сега ли жертва?

С т о й к о. Тезърва?

Д р а г а н. (Повишава глас). Сега. Господ е винаги над главите ни. Никога не е късно за Бога и за жертва. Нашият род е като блудния син: връща се и трябва да каже: Отче, прости ме. . . Да разгърне сърцето си и да покаже, че правдата е в него. . . Крепка е нашата сила от Бога! (Иска да погледне към черквата, където е влязъл майстор Брайно). Губи вяра в работата си и изтърва чука всеки, който гради не за Бога, а за своя слава. Трябва да се обърнем към него и да кажем: Ти си Бог.“¹⁹

Яворов все повече е увличан от своите творчески импулси и усеща радостна тръпка пред раждането на нещо голямо, нещо значително. . . Всяка мъка е зачатие на творчество у него — такава е ориста му! Не радостта, а горестта, голямата мъка го изстрелва в непознати висини, където се раждат открития — както при „Градушка“, „Нощ“, „В полите на Витоша“. . . Но никога мъката не е била толкова голяма и толкова мощна. Може би и затова е такава преценката му, споделена на 14. X. 1913 г. пред другаря му Тодор Александров:

„Не ме хвали за драмите. Аз най-добре зная какво съм постигнал и какво има да постигам. Без излишна скромност аз смятам първите си две драми за сполучливи начални опити, но имам твърда увереност, че пътят към истинската драма е вече открит пред мене. Аз ще я постигна, бъди сигурен, и то не в далечно бъдеще. . .“

На 14. XI. Яворов е приет в новосъздадения Съюз на писателите, а в Народния театър пред препълнени салони се играят премиерните спектакли на „Когато гръм удари. . .“. Б. Савов продължава в спомените си: „— Лора, Лора — и направи знак, че тя е вдясно от нас.

¹⁸ Б. Савов. Цит. съч., с. 483.

¹⁹ ЦДИА, ф. 10, оп. 3, а. с. 318.

После видях как младият професор прибра краищата на дрехата си, както когато се очаква влизането на учител или висока особа, и поздрави. След един момент се обърнах към ложата. . . И видях онова, което виждам винаги оттогава, чак до днес, на което отдавам особено значение, като нещо, свързано със съдбата на двамата — със самоубийството: Лора, облечена дяла в тежка бяла коприна, стана полунаведена и се поклони — блестяща с бавността на щриша, която се прощава със света, която ще отминава някъде.

Не я видях повече.²⁰

На 30. XI. 1913 г. Лора се самоубива.

Яворов бърза да я последва. Прострелва слепоочието си и остава жив. Човешката мерзост тържествува.

На 16 /29. X. 1914 г., забравен от приятели, изпаднал в мизерия, Яворов изпива отрова и наново прострелва черепа си.

И това е краят.

В стиховете си той страдаше от слепотата и стана така, че реално преживя това страдание. В драмата му Христофоров — героят му — се самоуби и авторът прие примера му за свой житейски финал. А героят от последната му драма („Жертвата“, която още пишеше и чито листа лежах на бюрото му, е спял и търси помощта на приятелите си, за да се самоубие. Не е ли това пророческо видение за края му на 29. X? И като че ли в неговото поведение се вопълът народобиографията ни от този трагичен миг на историята. Болките от историческите катаклизми отболяват с поколенията, но Яворов с личната си трагедия остави живи и болките на времето си в бъдещето.

Затова неговата съдба, и тяхната съдба — на Яворов и Лора — ще вълнува докрай с трагизма си.

Яворов не падна от куршум, както другарите си по македонските чукари. Но с тази си участ той се слъ с народното страдание и двете — личната и националната трагедия, — приели едни очертания, ще живеят заедно в народната памет.

Като жертва в темела на историята ни.

²⁰ Б. С а в о в. Цит. произв., с. 484.